

Mentényi Klára

Bogyay Tamás kőszegi szülőháza

Mentényi Klára, PhD, művészettörténész, Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Kutatási területe: várostörténet, műemlékvédelem, román kori szobrászat.
E-mail: mentenyi@gmail.com

Klára Mentényi, PhD, art historian. National Office of Cultural Heritage, Budapest. Areas of research: history of towns, protection of monuments, Romanesque sculpture.
E-mail: mentenyi@gmail.com

Bogyay Tamás születése idején (1909. április 8.) a család mindössze három éve lakott a városban. Ideköltözésük az apa, várbogyai és nagymadi Bogyay Lajos K. u. K. huszártiszt Kőszegre helyezéseivel függött össze. A házat mégis felesége, a tudós történész és levéltáros Pauler Gyula (1841–1903) egyik lánya, a mindenki által Katicaként ismert Pauler Katalin vásárolta meg 1906-ban. Az új tulajdonost 1906. augusztus 18-án jegyezték be a telekkönyvbe.

Még ebben a hónapban súlyos tragédia érte a házaspárt, hiszen 31-én elvesztették alig néhány hónappal korábban (1906. január 5-én) született fiukat, Tibort.¹

Eleinte tartós letelepedésre gondolhattak, erre utal a nem csekély, 15 ezer koronás vételár, amit valószínűleg Katica anyai (Lenhossék Georgina †1894. augusztus 30.) örökségéből fizettek ki. Az emeletes házhoz „melléklak”, gazdasági épület, továbbá több mint 800 négyszögöl nagyságú, zárt belső kert, illetve udvar tartozott.² A Gyöngyös partján, a pataknak háttal épült ház akkoriban a Kaszárnya utca 12. számot viselte. Nevét az utca onnan kapta, hogy a városi tel-

1. kép. A gőzmalom kaszárnya a 19. század végén.
BOROVSZKY (1898) nyomán

¹ Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára (a továbbiakban: VaML KFL), Sághegyi Ferenc Medárd iratai. A Kőszegi Katolikus Plébánia anyakönyveinek cédulakatalógusa, 1633–1950, kézirat (a továbbiakban Sághegyi-katalógus). A 419. és 420. helyrajzi számon található lakóház, gazdasági épület és kert (szolgalmi úttal) megvásárlását 1906. augusztus 18-án jegyezték be a telekkönyvbe. Söptei Imrének a kőszegi műemléki topográfia számára készült kéziratos adatgyűjteménye, VaML KFL, K[ülváros] 118. (VaML KFL, Kőszeg város törvényhatósági iratai, Kőszeg város telekkönyvi hivatalának iratai, a). Telekkönyvek 1906, Kőszegi Járásbíróság telekkönyvi betétlapok 4148; a továbbiakban: Söptei-kézirat). Söptei Imrének a kőszegi levéltárban nyújtott sokrétű segítségéért és azért, hogy forrásgyűjteményét használhattam, külön köszönettel tartozom. A Pauler-hagyatéknak a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, digitális feldolgozása: <http://www.konyvtar.elte.hu/kincseink/kezirat/PAULER.pdf>

² Lásd <http://axioart.com>; Söptei-kézirat, K 118.

ken létesült első kőszegi posztógyár (1847–1858), majd gőzmalom helyén 1864 után – Gőzmalom kaszárnya néven – laktanya működött (1. kép).³ A Bogyay család tehát ennek közvetlen közelében telepedett le.

Tartózkodásuk nem nyúlt hosszúra, az I. világháború elején ugyanis az akkor már négygyermekes család elköltözött Kőszegről. 1914-ben Bogyay Lajos katonai kórház számára ajánlotta fel az épületet. Lehet, hogy ebben közrejátszott az a tény is, hogy jelentős városi adóhátralékuk volt. A „kastélynak” nevezett emeletes házban 35 ágyat lehetett elhelyezni.⁴

Elég hamar, még a nyár folyamán kiürítették a házat, és visszaköltöztek a család ősi birtokára, Zala megyébe. Bogyay Tamás Nagykanizsán járt iskolába, majd itt érettségizett a piarista gimnáziumban.⁵ Bogyay Lajos kapitány 1917 nyarán már ebből a városból intézte a kőszegi ház eladását. Június 23-án a *Kőszeg és Vidéke* című helyi lapban feladott hirdetése szerint a Kaszárnya utca 12. számú házban akkor nyolc szoba, házmesterlakás, kocsiszín és istálló volt. Az üzletet gyorsan nyélbe ütötték, hiszen július 1-jén már elkelt a „Bogyay-villa”. Bizonyára nem véletlen, hogy vevőként az akkor kremisi illetőségű Zatózalo István nyugalmazott huszárezredes, talán Bogyay Lajos egykori felettese jelentkezett. A ház ára, részben az infláció miatt, időközben megnőtt: 24 ezer koronáért kelt el.⁶ Zatózalo halála előtt, 1925-ben felesége, született Bermieder Róza nevére íratta az ingatlant; tőle 1931 őszén Babochay-Farkas Mária és Sándor vásárolta meg, ismét csupán 16 ezer koronáért. 1952-ben még ugyancsak Farkas Sándor egykori ezredes birtokában volt az ekkor már Bajcsy-Zsilinszky utca 12. számon szereplő épület. A tulajdonos az össze-

2. kép. A pincében megfigyelhető terméskő falak (B. Benkhard Lilla felvétele, 2004)

³ BOROVSKY (1898) – a később lebontott Gőzmalom kaszárnya képe: 154. BARISKA–NÉMETH [1984], 150; DOMINKOVITS (2000), 157–180.

⁴ BAJZIK (2002), 75; az adóhátralékról: VaML KFL Kőszeg város választott polgárságának iratai. Jegyzőkönyvek V/2a (a továbbiakban: Városi jegyzőkönyvek), közigazgatási iktató 1909: 489–490. (3925), 1912: 318 (1043), 1913: (2258, 2568). Sajnos az iratokat egy korábbi időszakban kiselejtezték.

⁵ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, közigazgatási iktató 1914. Az iratok ebből az évből is hiányoznak. Bogyay Lajos 1914. augusztus 16-án jelentette be, hogy háza augusztus 1-től üresen áll (2570). A hivatalos tulajdonos, Bogyay Lajosné lakás-üresedését a város október 10-én regisztrálta (2980). A cs. kir. tartalékkórházként megnevezett épület bebútorozásáról szóló jelentést december 6-án írták (4382); K. LENGVEL (1994), 312–315. A család ezenkívül Badacsonytomajban nagy szőlőbirtokkal és egy 18. század végi, kúriaként használt présházzal rendelkezett; lásd KOPPÁNY (1993), 129; a Bogyay–Malatinszky-kúriáról lásd MEDGYESI (2011).

⁶ *Kőszeg és Vidéke*, 1917. június 23., 4; július 1., 2; Söptei-kézirat, K. 118; Stefan Zatózalo von Skeric ev. nyugalmazott huszárezredes 1926. május 4-én, hatvanéves korában hunyt el. A Vas Megyei Levéltár digitalizált gyászjelentés-gyűjteménye: <http://dev-bx.solutions.hu/upload/2010-03/02/...gyaszjelentések> (utolsó letöltés: 2011. december 10.).

írás szerint mindössze egy szobakonyhát használt az emeleten, valamint a mosókonyhát, a padlást és egy fűskamrát. A földszinten a házmesterlakáson kívül még egy kétszobás lakást is feltűntettek.⁷

A napjainkban Malomárok utca 9.⁸ számot viselő épület a várostól keletre végighúzó Gyöngyös patak belső partján található, annak a hosszú, szigetszerű földnyúlványnak az északi felső végén, amelyet maga a Gyöngyös és annak keskeny ága, az úgynevezett malomárok zár be. Jelenleg csupán egy udvari kapun át, a part felől közelíthető meg, mégis egyértelmű, hogy főhomlokzata a tágas kert felé néz. A szabadon álló, szabálytalan alaprajzú, egyemeletes ház szép és harmonikus külső megjelenésének lepusztítása a 20. század második fele óta láthatólag egészen napjainkig folyamatosan zajlik ugyan, mégis első pillantásra azonnal érthető, miért nevezhet-

3. kép. A lakóház kerti homlokzatának középső részlete
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

ték száz évvel ezelőtt „kastélynak” vagy „villának” (3, 5–6. kép). A kerti homlokzat rizalitszerűen kiugró középrészén, alul a két széles, kosáriréses záródású nyílás fölött kerek oszlopokkal tagolt, egykor nyitott tornác húzódott. A kezdetben szabadon álló oszlopokat ma már nem létező árkádívek kötötték össze, a homlokzatot pedig

4. kép. A Gyöngyös patak felőli homlokzat délről
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

⁷ Söptei-kézirat, K. 118. (VaML KFL Kőszeg város törvényhatósági iratai, Kőszeg város telekkönyvi hivatalának iratai, a). Telekkönyvek 1952, Kőszegi Járásbíróság telekkönyvi betétlapok, 1219. A házszerelés 1952 óta többször is megváltozott. A Bajcsy-Zsilinszky utca 12. számú épület jelenleg a 20. század elején Kaszárnya utcának nevezett 19. századi Kert utca déli szakaszán, az utcavonalban helyezkedik el, míg Bogyayék egykori villája jóval hátrébb, a Gyöngyös partján áll. Ma a Bajcsy-Zsilinszky utca 18. számot viseli egy emléktáblával kitüntetett ház, amelyet 1984-ben még 12. számon tartottak nyilván (BARISKA–NÉMETH [1984], 150), s amelyben élete végén, 1938–1944 között Kiss János altábornagy lakott.

⁸ A házszerelés közötti kiigazodást bonyolítja az a tény, hogy a 20. század második felében a ház még Augustz János utca 15. néven szerepelt. Az 1182. hrsz. alatti épület a 7/2008 (III.31.) önkormányzati rendelet értelmében helyi építészeti értéként ugyancsak ezzel az utcánévvél és számmal nyert védelmet. Lásd <http://www.koszeg.hu/onkormanyzat/testulet/rendeletek/melleklet> (utolsó letöltés 2011. december 10.).

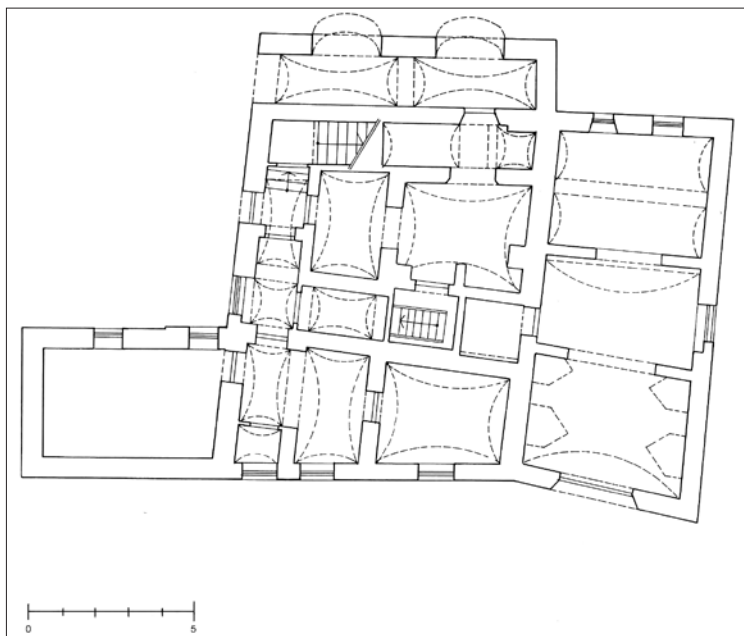
háromszögű timpanon koronázta.⁹ Lebontásuk miatt a homlokzat emeleti része csökkent és értelmetlennek hat, a tornác fölötti kontyolt tetőszakasz pedig furcsán és bután, előre lefelé lejt. Szabályos ritmusú, emeleti ablaksorával a part felőli oldal jóval egyszerűbb, jellegtelen képet mutat. Feltűnő viszont az a törés, ami a homlokzat vonalában a jelenlegi széles garázsbejáratot is tartalmazó, két északi nyílástengely előtt mutatkozik.

Mivel helyszíni építéstörténeti kutatásra itt sohasem került sor, csak feltételezhető, hogy a ház építése több periódusban történt. Erre utaló nyomok látszanak például a Gyöngyösre néző, kicsiny pincében (2, 4. kép), ahol az alsó szakaszokon megfigyelhető terméskő falak talán a legkorábbi kis vízparti létesítmény maradványainak tekinthetők. A kelet-nyugati irányú, középső épületrészhez két oldalról szabálytalanul illeszkedő, oldalsó szakaszok méretei egészen különbözők (5. kép). Míg északon egy középrizalitos kiskastély oldalsó szárnyának megfelelő hosszúságú, kéttengelyes egységet találunk, addig délen mindössze egyetlen, keskeny helyiségből álló, kétszintes, de alacsonyabb tetőzetű tömeg csatlakozik hozzá. Ma a ház bejárata itt, a középső szakasz déli oldalán nyílik, ezért aki szeretne bejutni a lakásba, annak előbb az északi utcai kapu felől az udvaron és a kerten át meg kell kerülnie az egész épületet. Egyértelmű, hogy ez a kialakítás szintén utólagos.

Az egyébként önmagában is szerves egységnek látszó, középső épületrész boltozott földszintje régebbinek tűnik az épület többi részénél. Elrendezését az emelet beosztása mindenestre semmilyen szempontból nem veszi figyelembe.

Az alsó szint négytraktusos alaprajzából az derül ki, hogy a csehsüveg-boltozatos földszinti tereket olyan, hozzájuk hasonló módon fedett, L alakban beforduló, keskeny folyosószakaszok vették körbe, amelyek valamikor a kert felől és a Gyöngyös partjáról egyaránt megközelíthetők voltak. A földszinti kerti tornác mögül induló folyosót eredetileg nem szakította meg a délnyugati sarokba helyezett feljárata, erre ugyanis abban az időben még nem volt szükség. A folyosó középső, helyiségek közti ága éppúgy, mint ma, a pincelejárathoz vezetett, az egykori padlásra pedig valószínűleg vele ellentétes irányból lehetett feljutni. Nem tudni, pontosan mikor épült a kerti homlokzatra néző, előlről és oldalról kosárféle nyílásokkal megnyitott, boltozott földszinti tornác, feltételezhető azonban, hogy még az emelet létrejötte előtt. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy egy építési periódusban tartozónak véljük az egymástól teljesen eltérő nyílásrendszerrel készült két szint árkádjait. Ellenben jól érzékelhető, hogy az emeletre vivő lépcsőt utólag kellett beilleszteni a már meglévő, földszintes épületbe. A két boltozatos tornác azonban – a hevederívekkel elválasztott csehsüveg-boltozatos folyosó ritmusához és építészeti kialakításához nem igazodó, széles szegmensíves bejárata alapján – a középső épületrész egységes földszinti megoldásánál mindenképpen későbbinek tűnik.

Kérdés, mi a helyzet az északi helyiségsorral, amely jelenleg, középen összenyitott válaszfalai révén, három önálló egységre tagolódik. Boltozataik eltérő formát mutatnak, míg a kerti ol-

5. kép. Földszinti alaprajz (Gyarmati Mihályné rajza, 2007)

⁹ Egykori meglétükről és az általuk kezdeményezett, régebbi bontásról az épület tulajdonosa adott szóbeli tájékoztatást.

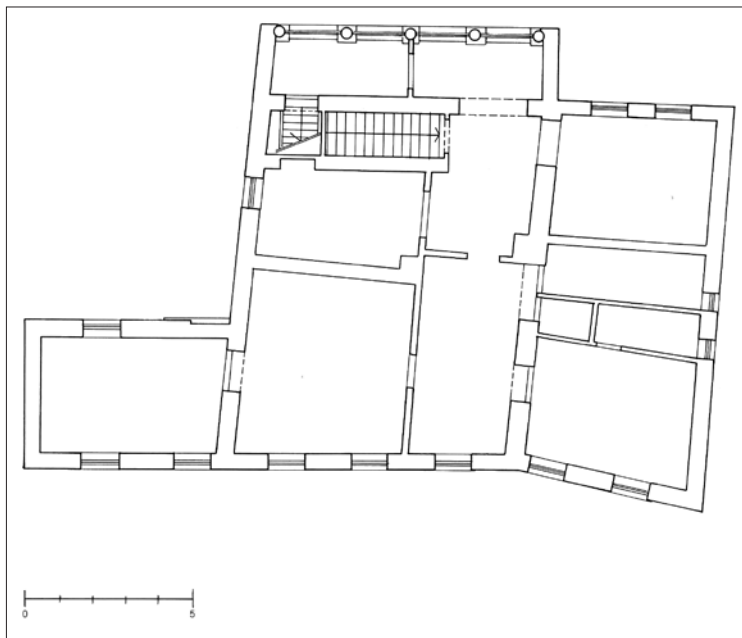
dalon két, hevederrel elválasztott haránt dongaboltozat-szakasz látható, a Malomárok utca felé néző terek fiókos dongaboltozattal fedettek. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy utólag építették hozzá a már álló, téglalap formájú házhoz. Erre utal a már említett keleti, Gyöngyös-part felőli, homlokzati törés is.

Helyszíni építéstörténeti vizsgálat, falkutatás nélkül persze ugyancsak hipotetikusán feltételezhető, hogy ez a bővítés összefüggésben áll a síkmennyezetes emelet (6. kép) megépítésével. Ugyanilyen, mondhatni csekély megalapozottsággal állítható, hogy a mindkét szinten mindősze egy-egy nagyobb helyiségből álló, déli toldalék pedig egy még későbbi építési periódusba tartozik.

A tornác mögül, a délnyugati sarokból felvezető egykarú lépcsőről a látogató ma is közvetlenül egy emeleti előtérbe lép, ahonnan egyrészt a tornác felső szintjére, másrészt a középső épületrész további három szobájába lehet jutni. Ugyaninnen nyílik az északi oldalsó részen még egy kerti szoba, mögötte kelet felé egy eredetileg tágas konyhával. A nagyobbik kéményt, amely egykor a konyha tűelőberendezése mellett fűtésre szolgált, a konyha, sarokszoba, előtér hármassatlakozópontjában találjuk. Egy másik, kisebb keresztmetszetű, a tetőgerinc közelében elhelyezett kéménnyel pedig a középső három szoba fűtését oldották meg. Már ha az egykori belső beosztás számára elfogadhatók a jelenlegi, többnyire elég keskeny válaszfalak. Ahogyan a keskeny déli toldalék

földszintjének funkciója egyelőre még bizonytalan, felső szintje már kezdetben lakószoba (háló vagy dolgozó?) lehetett, amelyet összenyitottak a Gyöngyös patakra néző legnagyobb helyiséggel, feltételezhetően a nappalival.

A 20. század első évtizedeiben Bogyay Tamás és testvérei számára gyerekszobaként leginkább a konyha mögötti kertre néző, tágas, fűthető, kétablakos tér szolgálhatott. A személyzet akkoriban valószínűleg a földszinten lakott, mint ahogyan valamelyik kéthelyiséges földszinti lakóegységben, talán a belső folyosó part felőli végében nyíló bejárattól északra található szobakonyhában volt a házmesterlakás is. Az istálló és a kocsiszín egyértelműen azonosítható a jelenleg garázként és műhelyként használt északi épületrésszel, amelynek dongaboltozatos kerti végében éppen négy ló számára volt hely. Úgy látszik, a Gyöngyös-part már korábban, a szóban forgó bővítéssel megépítése idején alkalmas lehetett a lovaskocsival történő közlekedésre, ugyanis a bejáratot a keleti oldalra tervezték, ahol az ide választott boltozatos forma szintén figyelembe vette a jármű magasságát. Részletes írásos források híján sajnos nem tudhatjuk, milyen célt szolgált az emeletes „villától” délre, önállóan álló, kis épület, az úgynevezett „melléklak”. Ezt az 1917. évi eladás kapcsán már nem említik. Lehet, hogy a család már korábban túladdott rajta? Helyén, önálló helyrajzi számon mindenesetre ma is áll egy új építésűnek (20. század második fele) látszó, földszintes ház.

6. kép. Emeleti alaprajz (Gyarmati Mihályné rajza, 2007)

Az épület és a környező terület, a Gyöngyös-part itteni telkeinek története éppolyan érdekes, mint amilyen homályos. Legalábbis egyelőre. Fellendülésének kezdetei a 19. század elejére nyúlnak vissza, a szálak pedig egy, a város modernizációjában fontos és ellentmondásos szerepet játszó személyhez, Samuel von Gerhauserhez vezetnek. Sajnos ma még viszonylag keveset tudunk róla.¹⁰

Samuel Gerhauser nemesi származású evangélikus prókátor 1800. július 7-én lett kőszegi polgár. Éppen abban az évben, 1801-ben vált a kőszegi képviselő-testület tagjává, amelyben apja, a hasonló tisztséget viselő Peter von Gerhauser meghalt. Feleségétől, Kiss Katalintól, aki szintén nemesasszony volt, három leánya született. Két lánytestvére közül Theresia egy rokonhoz, valószínűleg unokatestvéréhez, Christoph Gerhauserhez ment feleségül, míg Elisabeth férje Paul Polatsek lett. Theresia, akit a férje ütött-vert, 1811-ben már nem élt, amire abból a tényből következtethetünk, hogy az év decemberében Christoph újból meg kívánt házasodni. Az asszony öt kiskorú gyermeke gyámjával – egy bírósági döntés értelmében – apjuk helyett Samuelt választotta. Közülük egy ugyancsak Theresia nevű lány, később Anton Taucher kereskedő felesége hosszú éveken keresztül pereskedett az őt és testvéreit megillető anyai örökségért.¹¹

A minden bizonnyal eredetileg a német nyelvű közösséghez tartozó, de magyarul is tudó Samuel Gerhauser népszerűségéről tanúskodnak azok az adatok, amelyek szerint 1801-ben, majd 1811-ben, amikor a város belső tanácsába választották, erőteljes fölényrel nyerte meg a szavazásokat a másik két jelölttel szemben, sőt ez utóbbi évben országgyűlési követnek is kinevezték. Hasonlóképpen választották főstrázsamasternek a Kőszeget is fenyegető 1809. évi napóleoni háború során. Vállalkozó kedvű, igen aktív és jó üzletembernek indult. Azon túl, hogy Kőszegen kívül marhakereskedéssel is foglalkozott, 1819-ig ő üzemeltette a család kezén lévő Szarvas vendégfogadót. 1806-ban Svábfaluban (Kőszegfalva) szintén vendégfogadó építésébe kezdett. 1808–1810 között, sok nehézséggel ugyan, de saját költségén működtette a városi tégláégetőt, 1814-től pedig már biztosan ő volt a kőszegi postamester, ami a császári monopólium bérletét jelentette.¹²

Pénzét azonban mindenekelőtt ingatlanokba fektette, s ezeket azután legtöbbször bérebe adta. Közben persze folyamatosan kölcsönkért és kötelezvényeket írt alá. Adósságait

7. kép. Az 1838–1839. évi telekkönyvi térkép részlete az épületegyüttessel (Városi Múzeum, Kőszeg)

¹⁰ Személyével foglalkozott Bariska István: Dokumentáció a Kőszeg Rájnjs u. 3. sz. ház történetéhez, kézirat, VaML KFL. 31–40 (a továbbiakban: Bariska-kézirat). Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kiadatlan kéziratába betekintést nyerhettem.

¹¹ VaML KFL Polgárkönyvek, Kö 555. II. 95; Sághegyi-katalógus: 1800–1900, Gerhauser Sámuel; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, 1800. július 7. 273–274, 1801. május 7. 168; Gerhauser Theresia és Christoph vitája, pereskedése: 1806. szeptember 5. 511–512, 1808. március 29. 160–163; Gerhauser Samu pénzt ad testvéreinek, Theresiának: 1807. szeptember 18. 466–467; Christoph Gerhauser újból házasodni szeretne: 1811. május 10. 274; Samuel Gerhauser nevelte Christoph gyermekeit: 1814. december 13. 501; Gerhauser Theresia, Taucher Antal felesége vagyon- és ingatlaneladások ellen tiltakozik: 1815. január 9. 15, január 30. 46, 1815. március 13. 108, április 4. 136, 1819. 77; Gerhauser Theresia, Taucher Antal felesége levele családtörténeti adatokkal 1814 (Irat: 657); Bariska-kézirat, 31–32.

¹² CHERNEL (1877), 189; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, a választásokról: 1801. május 7. 168, 1811. június 25. 371, 1811. augusztus 19, 1809. január 13.; a kereskedésről: 1805. január 18. 43–44; a Szarvas vendégfogadóról: 1808. május 30. 292, 1815. március 13. 108; a svábfalvai vendégfogadóról és a városi pincehasználatról: 1806. március 7. 112–113 (Irat: 495); a tégláégetőről: 1808. július 26. 445–446, 1810. augusztus 21. 560–561 (Irat: 7144); a postamesterségről is: 1815. január 5. 3.; 1814. december 31-én felvett hivatalos jegyzőkönyv Samuel Gerhauser vagyonáról (Irat: 7); Bariska-kézirat, 31.

gyakran ingatlanátadásokkal rendezte. 1804 és 1809 között – feleségével együtt – 17 alkalommal vásárolt gyümölcsöskertet, rétet, szántót és szőlőt. A belvárosban három egymás mellett álló, emeletes lakóházzal is rendelkezett (Rájnisi utca 3., 5., 7.). Közülük az első kettő már 1800, illetve 1801 óta az övé volt, míg a harmadikat 1816–1818-ban a vár közvetlen közelében, egy még üres, szabálytalan alakú saroktelken építette fel.¹³

Egészen biztos, hogy a szóban forgó Gyöngyös-parti területen már korábban is volt földje, hiszen az általunk ismert első híradás, amely Samuel Gerhauser 1804-es vásárlásáról maradt fenn, a telek egyik szomszédjaként saját magát tünteti fel. A szóban forgó, Puskaportörő rét melletti kertet február 3-án Vízkelety Istvántól, a Kőszegen székelő Dunántúli Kerületi Tábla ülnökétől 1200 forintért vette meg. Régebbi rendeltetése miatt így nevezték akkoriban azt a malomárok belső oldalán fekvő, városi tulajdonban lévő területet, ahol később a már említett posztógyár, majd gőzmalom, illetve a kaszárnya épült.¹⁴

Sajnos magáról a házról, amelyet számos bérbe adott épülete közül Gerhauser saját lakóhelyéül választott, ma még nem rendelkezünk biztos vásárlási, illetve építési adatokkal. Helyszíni építéstörténeti megfigyeléseink alapján mindenesetre feltételezhető, hogy ideköltözése idején az úgynevezett Sziget városrészben található, szóban forgó 118. számú külvárosi telken már állt egy téglalap alaprajzú földszintes, boltozott, 18. századi, késő barokk lakóház. Arra, hogy éppen itt rendezte be székhelyét, a természeti szépségen túl gyakorlati indokai is lehettek. Egy 1814. év végi, a város kiküldöttjei által javairól felvett vagyonleltárból kiderül ugyanis, hogy a Gyöngyös pataknál lévő kertjében fürdőházat működtetett, kertészlakással és még egy kisebb, kétszoba-konyhás épülettel, amelyhez saját kert is tartozott. Ez a külvárosi 120. számot viselő telek nem azonos a későbbi Bogyay-ház általunk vizsgált telkével; attól kettővel arrébb, északra helyezkedik el. A rajta álló, még a 20. század elején is virágzó, akkor Újfürdőnek nevezett létesítményt feliratával együtt ábrázolja az 1838–1839. évi telekkönyvi térkép¹⁵ (7. kép). Arra, hogy öt év alatt a fürdő mellé Gerhauser egy egész kis szórakoztatónegyedet építtetett, egy személyével kapcsolatos újabb, 1819. évi vagyonleltár utal. Ebben a Gyöngyös-parti épületek között már ét- és tánc terem, tekepálya, körhinta, illetve biliárdszoba is szerepel. Külön veszik fel a listára a kertészházat és a mellette fekvő üvegházat egy kisebb istállóval.

Míg 1814-ben Samuel Gerhauser öt lakóházát az összeírás elején együttesen, tehát azonosíthatatlan módon sorolták fel, 1819-ben már önállóan említik a Gyöngyös mentén álló, saját maga által lakott, emeletes, villámhárítóval ellátott épületet. Ez tehát az első biztos dátum, amely a későbbi Bogyay-házra vonatkozik. Nem kétséges, hogy a bővítés éppen az ő nevéhez fűződik. Az egykor elégáns kerti homlokzat emeleti tornácának klasszicista stílusa megerősíti ezt a feltételezést.¹⁶

¹³ VaML KFL Protocollum Expediarum Fassionum V/3p. 1802. január 1–1809. május 31. 23–24, 151, 170, 214, 281, 282, 296, 303, 328, 351–352, 363, 370, 400, 402, 593; a Rájnisi utca 7-ről: Városi jegyzőkönyvek 1816. 227 (Irat: 823), az adójegyzékekben a ház 1819–1820-ban szerepel először. Lásd Kőszeg város adóhivatalának iratai, Conscriptioes Kö 47. A Rájnisi utca 3. és 5. számú házak már 1800, illetve 1801 óta szerepelnek nevén az adójegyzékekben, és egészen haláláig, 1825-ig Gerhausert nevezik meg tulajdonosként. Conscriptioes Kö 34-Kö 51, Contributonal und Domestical Steuer: 1824–1828, Kö 52/1. Bonyolult ingatlanügyeiről lásd még Bariska-kézirat, 37–40.

¹⁴ VaML KFL Protocollum Expediarum Fassionum V/3p. 1802. január 1–1809. május 31. 123–124; DOMINKOVITS (2000), 164.

¹⁵ A vagyonleltárt lásd VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1815. január 5. 3. (Irat: 7, 1814. december 31.); a fürdőről: *Kőszeg és Vidéke*, 1888. június 3., 4; Söptei-kézirat, K 120; „Szabad Királyi Kőszeg Városa Térképe”. Felmérte 1838/39-ik Eszt[endő]ben Kovatsits Sigmond T[ekinte]tes N[em]es Vas Vármegye hitese Mérnöke. Telekkönyvi Térkép, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Városi Múzeum Kőszeg; Az „uj-fürdő”-t említi CHERNEL (1877), 87.

¹⁶ Az 1819. évi vagyonösszeírásról VaML KFL Divisionales et Executionalia, Fasc. 48, Nr. 51. 1819. március 1–14. A teljes fogadót, amelybe ekkor a lakóházat is beszámították, a kiküldött városi szakértők ekkor 44.107 forint 26,5 krajcárra értékelték. Lásd még Söptei-kézirat, K 119.

8. kép. A Gyöngyös patak partját ábrázoló térkép részlete, Karl Schubert, 1826
(Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára)

Ami a szabadon álló, modern „villát”, a fürdőt és a közöttük elhelyezkedő, nagy telket illeti, több térképpel is rendelkezünk a 19. század első feléből, illetve közepéről. Feltűnő, hogy a lakóépületet még sem az 1819. évi úgynevezett postakocsitérkép, sem az 1826-ból fennmaradt, Karl Schubert városi rajztanár által a Gyöngyös patak partjáról készített, színezett térkép (8. kép) nem ábrázolja. Annak ellenére, hogy, mint láttuk, éppen 1819-ből már biztos forrással rendelkezünk Gerhauser saját házáról, amely először csak a házszámozást rögzítő 1838–39. évi telekkönyvi, később az 1857. évi kataszteri (9. kép), majd az ezen alapuló 1882. évi térképen (10. kép) jelenik meg, tegyük hozzá, egymástól némiképp eltérő alaprajzzal. Mindenesetre a 19. század elején, az emelettel párhuzamosan már felépül a tulajdonos saját használatú istállója és vele együtt a kocsiszín a ház

9. kép. Az 1857. évi kataszteri térkép részlete
(Vas Megyei Levéltár)

10. kép. Az épületegyüttes az 1882. évi térképen, részlet
(Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára)

északi oldalán. A telek alsó, déli végén mindhárom alkalommal feltüntetik az egyelőre ismeretlen funkciójú, eredeti formájában ma már nem létező, földszintes „melléklakot”.¹⁷

Változó hosszúsággal, de mind az öt térkép mutatja azt a Gyöngyös patakkal párhuzamos, hosszasan elnyúló épületet, amelyhez a két újabb felmérésen több másik, a kert belső területén, a fürdő felé néző objektum is áll. Mindezek egy Samuel Gerhauser, illetve örökösei által működtetett, összetett funkciójú gazdasági komplexum részeit képezték. Egyes elemei erőteljesen át-, illetve újjáépítve, részben lebontva napjainkig állnak (11. kép).¹⁸

Róla ugyanaz a két forrás, az 1814 decemberében, majd 1819 tavaszán felvett helyszíni vagyonszűzeírás tájékoztat, mint Gerhauser szomszédos, saját lakóháza esetében. Az azonosítás szempontjából érdemes az utóbbiból kiindulni. Ebben a felsorolásban „vendégfogadó több épülettel” címszó alatt két önálló, emeletes ház és egy kisebb kerti lakon túl egy további, igen terjedelmes épületet is számba vesz, ahol a földszinten 3 szoba, 2 konyha, spájz, lóistálló (12 lóval), tehénistálló (20 tehénnel), sőt 6 lovaskocsi befogadására alkalmas kocsiszín is található. Az emeleten a 9 szobához mindössze egyetlen konyha tartozik.¹⁹ Az öt évvel korábbi forrásból megtudjuk, hogy a fogadó már akkor is működött, sőt 1814-ben Gerhauser még 19 tehénnel és 20 lóval rendelkezett, s ami különösen fontos, saját postakocsija is volt. Ebben az évben már „K. K. Postmeister”-ként szerepeltek, de a monopólium hivatalos bérlőjeként Franz von Polakovitsot nevezik meg, akinek Gerhauser bérelti díjat köteles fizetni.²⁰

Érdekes adalék, hogy egy évvel korábban, 1813-ban Gerhauser három évre szerződést kötött

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL), Térképtár, S 12 Div. XIII. Nr. 491; Karl Schubert: „Situations-Plan des Günsflusses. Tab. II.” 1826. (tus, színes vízfesték, 48,5×72,5 cm) VaML KFL Kőszegi Rajziskola anyaga I. doboz; KOVATSITS (1838/39); VaML VI. Kataszteri Helyszínelési Felügyelőség iratai. Műszaki iratok. Kőszeg szabad királyi város 1857. évi kataszteri térképe. 1838/39 és 1857 között változott a házszerkezet. Ez utóbbi térképen a lakóépület a 272. számon (hrsz. 1741.) szerepel. Az 1882. évi térképen (VaML KFL Térképtár, Kőszeg város térképe, 1882), amely egységben mutatja a szobán forgó, még a 19. század elején kiépült, teljes épületegyüttest, a Bogay-ház a melléklakkal együtt az 1743. helyrajzi számon látható.

¹⁸ A volt fogadóépület erőteljesen átépítve a Malomárok utca 11. házszerkezet alatt. Ezúton is köszönöm B. Benkhard Lillának és Ivicsics Péternek, akikkel évek óta együtt dolgozunk a kőszegi műemléki topográfián, hogy segítségemre voltak az épületek helyszíni bejárásában, a levéltári kutatásban, valamint a fényképek és az alaprajzok elkészítésében.

¹⁹ Lásd a 15. jegyzetet. Ebben az évben egyébként – az adójegyzékek szerint is – mindhárom egymás mellett álló (118., 119., 120. számú) telek tulajdonosa Samuel Gerhauser volt, aki a 120. szám alatt működő fürdő, kertészház és üvegház működtetését bérbe adta Karl Steinbach kereskedőnek. VaML KFL 4. Házösszeírások, Kö 47. 1819/1820; Bariska-kézirat, 35.

²⁰ Lásd a 14. jegyzetben szereplő, 1815. január 5-i dátummal jegyzékbe vett, 1814 decemberében készített vagyonszűzeírást.

Ernest von Schnehen osztrák lovaskapitánnyal a fogadó két épületének használatára. A paktumot hamarosan felbonthatták, mert később az illető úr nevét már sehol sem említik, mindenesetre a tulajdonos augusztus 24-én átvett 1000 forint foglalót. A szövegből kiderül, hogy a Gyöngyösparti épület akkor még nem volt olyan hosszú, mint 1819-ben. A földszinten pince, két szoba, egy konyha és egy istálló kapott helyet, míg fölöttük csupán négy lakószobát említenek. A szerződésben Gerhauser kötelezettséget vállalt arra, hogy még egy nagy konyhát, prэшázat és árnyékszé-

11. kép. Az egykori part menti fogadó átépített maradványa
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

keket épített saját költségén. A kapitány ragaszkodott a teljes kert egyedüli használatához, sőt még ahhoz is, hogy a tulajdonos emeljen számára egy új, négy ló befogadására alkalmas istállót. Végül arról szintén szó esett, hogy újabb összegért egész évben igénybe vehet egy szobát a szomszédos fürdőházban.²¹

Nem kétséges, hogy olyan útszéli, úgynevezett beszálló fogadót kell elképzelni, ahol a csikát és a szekereket is el lehetett helyezni. Az általunk ismert adatok sehol sem szólnak arról, hogy itt lett volna a hivatalos postaház, ezt bizonyára valahol máshol kell keresni. Mégis hasonló funkciót töltött be, hiszen a városba vezető egykori Szent János-, ma Felső-híd közelében, még a város szélén megállhattak a postakocsi és lovakat válthattak. Utasaik, akik inkább kereskedők vagy mesteremberek lehettek, eltölthettek itt egy-egy éjszakát. Bizonyára erre szolgált a patakparti

²¹ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1813. december 28. 487 (Irat: 1153–1154).

hosszú ház istállójának emeletén található kilenc szoba, amelyet hamarosan a városi híd elkerülésével, a Gyöngyösön át közvetlenül is el lehetett érni. Időnként a Gyöngyös áradása kisebb károkat okozott ugyan, ez azonban alkalmat adott arra, hogy újabb földterületekkel bővítse birodalmát, sőt a város irányából szolgalmi úthoz is juthasson. Bizonyára anyagi okai voltak annak, hogy Gerhauser – éppen fogadójával szemközt – hidépítésbe kezdett. Az erre vonatkozó iratanyag még nem került elő, az 1826-ból fennmaradt, Schubert-féle térképen olvasható felirat – „Gerhauser-Brücke” – azonban félreérthetetlenül utal egykori tulajdonosára.²²

Így már érthető, hogy a vállalkozó kedvű postamester miért nem a belvárosban lakott. Saját fantasztikus vállalkozása mellett akart élni. Képzeljünk el egy 19. század eleji magángazdaságot, amelyhez svájci tehenészet (csúrral és pajtával), valamint fogadóval egybekötött postakocsi-szolgálat tartozott, közvetlen közelében pedig egy igen modern szórakozónegyedet, ahová nyilván nem annyira a betérő alkalmi vendégek, mint inkább maguk a kőszegi polgárok jártak. Bizonyára több társadalmi réteg is megtalálta itt a kikapcsolódást, hiszen a nyári fürdőzésen kívül a biliárd, a teke és a körhinta mellett napi poharazgatásra és táncmulatságra is sor kerülhetett. Valószínű, hogy éppen ebben tudott rivalizálni a talán inkább a gazdagabb belvárosi közönség igényeit kielégíteni kívánó Bálházzal.²³

Az itt felvázolt történet természetesen ennél jóval alaposabb feldolgozást kíván: nem csupán az épületek, hanem a szóban forgó Gyöngyös-parti terület, valamint a kőszegi fogadó- és postaügy teljesebb ismerete, illetve Samuel Gerhauser igen érdekes személye miatt is. A kutatásokból nyilván részletesen kiderül majd, miért is került Gerhauser 1819-ben végképp pénzzavarba, olyannyira, hogy végül eltiltották javai eladásától és újabbak vételétől. 1825. december 25-én halt meg, özvegyével azonban a városi vezetés igen ellenségesen viselkedett. Egyéb kérései elutasítása mellett azt sem engedélyezte, hogy az asszony kripta építésére féláron vásárolhassa meg a szükséges 5000 darab téglát.²⁴

Nehéz idők jöttek, a család szinte teljes vagyonát elvesztette. A fogadót és a fürdőt a szórakozóhellyel hamarosan eladták, itteni ingatlanjaik közül egyedül a Gyöngyös-parti lakóház maradt meg. A 19. század folyamán végig Gerhauser Zsigmond, József és az ő rokonaik éltek itt. Tőlük vásárolta meg 1901-ben az ismert kőszegi téglagyáros, Czeke Gusztáv, aki valószínűleg közvetlenül Bogay Lajosnénak adta tovább 1906-ban.²⁵

²² A Felső-híd alatti terek boltozatait 1788-ban készítette Franz Trimmel kőműves mester. MOL, E 316. No. 2111. Az átalakítás tervrajza, oldalnézet és alaprajz. Papír, rózsaszínnel és szürkével lavírozott toll, 24x28 cm. MOL, T 62. No. 1515.; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1815. június 23. 241, 1815. december 1. 445–446 (Irat: 948); Karl Schubert, „Situations-Plan. . .”, II, 1826. Ez a híd ma már nem áll. Az a MOL-ban őrzött, két színezett tollrajz, amelyen ugyanannak a hídnak két különböző alírással («Plan zur Bettler Brücke» és «Plan zur Feld-Brücken») olvasható, egyébként azonban egyforma változata szerepel, nem a Gerhauser által készített hidat ábrázolja. A Gyöngyös város felőli, belső ágára képelték el őket 1819-ben. Tervezőjük Karl Schubert városi mérnök, egyben a Kőszegi Mintarajziskola tanára volt. Azt, hogy meg is valósultak, az ugyancsak általa rajzolt 1826. évi térkép bizonyítja (8. kép). MOL, T 60. No. 172/1, 172/2.

²³ Az 1795-ben megnyílt belvárosi Bálházban (Schneller utca 2.) színielőadásokat és hangversenyeket is tartottak. BARISKA-NÉMETH [1984], 104.

²⁴ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1819. 40, 77, 84, 353. 1820., 347 (Irat: 1347), 379.; Gerhauser halálának időpontjáról: Városi jegyzőkönyvek (törvényhatósági) 1826. január 10. 3.; özv. Gerhauserné kérvényei a városhoz: Városi jegyzőkönyvek (politikai) 1826. 81. No. 217, 173. No. 356.; Gerhauserné kérvénye a kedvezményes árú tégláért: Városi jegyzőkönyvek (törvényhatósági) 1826. 161. No. 401.

²⁵ Söptei-kézirat, K 118, K 119, K 120.

BIBLIOGRÁFIA

- BAJZIK (2002) – BAJZIK Zsolt: Vasi kastélyok a sebesültek és a foglyok szolgálatában 1914-ben, *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, (2002)/1, 63–79.
- BARISKA–NÉMETH [1984] – BARISKA István–NÉMETH Adél: *Kőszeg*, Budapest, Medicina, é. n. [1984] (Panoráma – Magyar Városok).
- BOROVSKY (1898) – *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Budapest, „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1898.
- CERNEL (1877) – CERNEL Kálmán: *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja*, I, Szombathely, Tettei Nándor és társa, 1877.
- DOMINKOVITS (2000) – DOMINKOVITS Péter: A kőszegi Posztógyár a reformkorban, in *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*, Kőszeg, Polgármesteri Hivatal, 2000, 157–180.
- K. LENGYEL (1994) – K. LENGYEL Zsolt: Bogyay Tamás (1909–1994), <http://epa.oszk.hu>, 1994, 312–315 (utolsó letöltés: 2011. december 10.).
- KOPPÁNY (1993) – KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei*, Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993, 129 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 3).
- MEDGYESI (2011) – MEDGYESI Gréta: A hely és a rétegek viszonyának értelmezése, *Debreceni Műszaki Közlemények*, 10(2011)/2, 37–47.

Klára Mentényi

The Childhood Home of Thomas von Bogyay

Thomas von Bogyay's parents purchased a dwelling in Kőszeg for 15,000 crowns in 1906, only three years before the birth of their son on April 8th, 1909. The house is located on the bank of the Gyöngyös River, which runs north-south on the eastern side of the town. The street was named after the nearby barracks, in which the father, Lajos Bogyay, a Hussar officer of the Austro-Hungarian Monarchy, served at the time. The two story house included outbuildings, as well as a closed, inner garden of almost 3,000 square metres. They did not live here for long, however. During the First World War Bogyay's parents moved away from Kőszeg, taking their son and his three siblings with them. In 1914 Lajos Bogyay allowed the building to be used as a military hospital in which 35 beds could be accommodated. For a few years it remained in their possession, but they sold it in 1917. It was owned by high ranking officers until the middle of the century.

There are no known copies or originals of the blueprint of the building, and regrettably there was never an opportunity to conduct an examination of the site from the perspective of its architectural history. However, the unevenness of the ground plan and the ways in which the various structures are connected to one another suggest that it was built in several stages.

The earliest part is most likely a small structure of rustic masonry discernible in the cellar, which was enlarged in the second half of the 18th century into a single-story dwelling with a rectangular ground plan and vaulted rooms. When in the first years of the 19th century the Evangelical lawyer and town councillor Samuel Gerhauser, a member of the lesser nobility, purchased the territory on the banks of the Gyöngyös River, the building was undoubtedly already standing. Between 1814 and 1819 the new owner transformed it into a two-story “villa” in the Neo-Classical style. Its most attractive feature was the avant-corps projection at the centre of the garden façade, where a veranda with columns and arches on the upper floor was crowned with a triangular tympanum.

Gerhauser, who rapidly acquired more and more wealth and land and owned vineyards, gardens and various estates, as well as a Swiss dairy farm and three properties in the inner town that he lent out, furnished this house for himself and his family. The primary reason he decided to make this his home, apart from the beautiful surroundings, was its proximity to his business enterprises. Specifically, in the three plots neighbouring his home he operated a bathing facility, a restaurant and dancing hall, a skittle ground, a carousel, and an inn consisting of several buildings. According to records the proprietor was also the tenant of the postmaster office in the second decade of the 19th century, and his inn, which was capable of receiving merchants with carts of goods (as many as 12 horses, 6 horse-drawn carts and 9 guest rooms on the upper floor), also functioned as stagecoach station.

The various buildings and the undertakings they represented (in other words the Neo-Classical villa on the banks of the Gyöngyös River, which Gerhauser made his abode, the aforementioned modern model farm, the inn, the stagecoach station, and the amusement quarter) were all the work of man who, though a member of the nobility, led the life of an enterprising burgher. His spectacular successes were followed by rapid ruin, and the family soon lost all its wealth. By the close of the 19th century only the villa where his descendents and collateral heirs resided remained. Gusztáv Czeke, the well-known owner of the town's brick factory, bought the house from them in 1901, and presumably it was from him that the Bogyay family purchased it in 1906.

Today the free-standing, two story house at Malomárok Street 9 has an irregular ground plan. The entrance faces the river, but the main facade still looks out on the once spacious garden. Over the course of the second half of the 20th century the harmonic outer appearance of the "mansion", or rather "villa", has fallen into an ever greater state of disrepair, the efforts of the local government notwithstanding.

Keywords: Kőszeg, Lajos Bogyay, Katalin Pauler, Bogyay-villa, Gyöngyös River, Samuel Gerhauser, baths on the bank of the Gyöngyös, inn on the bank of the Gyöngyös, stagecoach station, dance hall and restaurant at the beginning of the 19th century, skittle ground at the beginning of the 19th century, billiard room at the beginning of the 19th century, carousel at the beginning of the 19th century, Swiss dairy farm, Neo-Classical villa, Neo-Classical architecture, architectural history